

Офіційно „забута” сторінка в дослідженнях Ольвійської хори

О. В. Каряка

Стаття присвячена висвітленню основних результатів археологічних розвідок на території ольвійської хори 1932 р. Ці розвідкові роботи проводились під керівництвом Ф.А. Козубовського і були першою офіційною спробою Ольвійської експедиції зафіксувати численні пам'ятки сільськогосподарського оточення. Результати цих робіт не були вчасно опубліковані а ім'я Ф.А. Козубовського, як репресованого дослідника, на багато років зникло з вітчизняної історіографії.

Ключові слова: історія дослідження, Ольвія Понтійська, археологічні розвідки, хора, забуті дослідники.

Ольвія Понтійська, видатна пам'ятка античності на Півдні України, почала привертати увагу дослідників ще з початку XIX ст. Досить швидко було встановлено її місце розташування після включення цієї території до складу Російської Імперії [8, с. 17-20]. Але численні поселення навкруги цього античного міста почали викликати інтерес у окремих дослідників лише з початку XX ст. [11, с. 52]

Територія ольвійської хори – це численні сільськогосподарські угіддя, що розкинулись навколо свого основного центру – Ольвії Понтійської на відстань приблизно 40 км на Захід, Північ та Схід в основному по берегах Бузького, Буго-Дніпровського та частково Березанського лиманів. Основним завданням хори було постачання сільськогосподарської продукції на потреби міста, в якому було зосереджено головним чином ремісниче виробництво. Хора, за нинішніми підрахунками, налічує до кількох сотень окремих пам'яток різного характеру та періодів існування, а також має свою внутрішню хронологію і динаміку розвитку. Але, лівова частина інформації, що ми зараз знаємо, здобута численними роботами різних загонів

Ольвійської експедиції другої половини ХХ ст. Більш ранні дослідження носили епізодичний та скоріш розвідницький характер [9].

Про археологічні дослідження в Ольвії 1932 року маємо дуже стислі дані. Експедицію було відновлено після річної перерви під керівництвом М.Ф. Болтенка – на той час директора Одеського історико-археологічного музею. На початку 30-х років ХХ ст. ним було створено Комбінат Чорноморських археологічних експедицій, основною метою якого було об'єднати зусилля дослідників навколо кількох крупних пам'яток Півдня України – Ольвії, Березані та Усадово [13]. Власне, цей Комбінат і був головним організатором розкопок в Ольвії 1932 р. Матеріали досліджень цього року до нинішнього часу ще чекають свого висвітлення та публікації, оскільки головна їх частина (щоденники, описи та інша документація), зберігається у складі його особового фонду в архіві Одеського археологічного музею НАН України.

Однак, в складі фонду „ІМК-Ольвія” в Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігся щоденник Ф.А. Козубовського про проведення розвідок території навколо Ольвії – датований саме цим 1932 р. [5]

Федір Андрійович був учнем М.Ф. Болтенка і проходив навчання в аспірантурі Одеського історико-археологічного музею, що, безперечно, дало йому можливість бути знайомим з великою кількістю дослідників що брали участь в дослідженнях Ольвії, а також самому особисто приїздити туди на розкопки. Але, за біографічними даними відомо, що цього року він переїздить з Одеси до Києва і вже з початку серпня є членом Всеукраїнського археологічного комітету.

Мало також відомо і про попередні візити Ф.А. Козубовського на розкопки до Ольвії. Так, наприклад, у протоколах 1930 р., лише згадано, що він не може приїхати до експедиції в якості наукового співробітника [4, с. 191]. Між іншим, питання необхідності провести розвідки за межами ольвійського заповідника також неодноразово підіймалось в процесі роботи експедиції та було поставлене в план головних завдань цього сезону 1930 р., але так і залишилось нереалізованим.

Також вважаємо необхідним підкреслити той факт, що в документах ВУАКу 1932 року, що збереглись, жодним словом не згадано а ні Ф.А. Козубовського, а ні плани дослідження найближчого ольвійського оточення.

У вітчизняній історіографії лише згадується про проведення цих розвідкових робіт. Л.М. Славін в статті про основні етапи дослідження Ольвії [11, с. 54] лише одним реченням говорить про перші офіційні розвідки експедиції 1932 р. однак навіть не вказує прізвище організатора і керівника цих досліджень.

На початку 30-х років XX ст. серед науковців вже було відомо про більш ранні дослідження ольвійської периферії, значна частина яких була проведена В.І. Гошкевичем з І.В. Фабриціус. Але результати цих робіт були опубліковані дуже фрагментарно, в основному Гошкевичем в „Літописі Херсонського музею” ще до революції [1, с. 3-4, 10-11; 2, с. 8-10; 3, с. 10-11]. Власне після революції з друку вийшла лише одна коротка публікація 1925 р. про розкопки В.І. Гошкевича та І.В. Фабриціус в районі Петухівського та Аджигольського городиш [6]. Основна частина даних обстежень В.І. Гошкевича була опублікована значно пізніше – в 1951 р. [12] Також відомі були і дослідження великого ентузіаста Феодосія Тимофійовича Камінського, свідчення про які збереглися в його архіві [9, с. 6].

Але, на момент досліджень 1932 р. В.І. Гошкевич вже помер (1928 р.) [7, с. 80], І.В. Фабриціус через гоніння і утиски від влади на Херсонський музей, директором якого вона була, покинула його і переїхала до Ленінграду (між іншим, з усім архівом і записами В. І. Гошкевича) в 1931 р., а Ф.Т. Камінський взагалі з 1929 р. був позбавлений волі за сфальсифікованим звинуваченням [10, с. 119].

Отже, до проведення робіт Ольвійської експедиції 1932 р. склалась ситуація, коли було накопичено досить багато свідчень про численні пам'ятки хори, але ці дані вимагали аналізу, перевірки на місці та чіткої фіксації, що важливо, роботами офіційної експедиції. Саме ці роботи і були очолені Ф.А. Козубовським.

Сам щоденник являє собою невеличкий шкільний зошит („Загальний зшиток”) в лінійку на 48 аркушів київської фабрики „Жовтень”. Аркуші розміром 21 x 17 см, папір значно пожовтів від часу. Щоденник складається з 58 сторінок (нумерація лише з одного боку) рукописного тексту та семи креслень на кальці окремих найбільш значущих пам'яток з позначенням основних об'єктів та зображенням елементів топографічної поверхні, які були просто вкладені окремими аркушами між сторінками записів [5].

Відмітимо, що сам опис щоденника має певні особливості. Відкриті пам'ятки часто мали прив'язки до об'єктів або місцевих за-

старілих назв які зникли з того часу. Тому для локалізації деяких пам'яток довелося використати як старі карти XIX ст., так і сучасні дані аеро-фото та космічної зйомки.

Структурно вміст щоденника поділяється на три основні частини – послідовний детальний опис пам'яток по ходу проведення розвідки, стислий опис знайденого матеріалу з датуванням кожного з виявлених об'єктів та розгорнутих висновків з підведенням основних результатів досліджень і окремих рекомендацій на майбутнє.

Проведеними розвідковими роботами охоплено дати з 12 по 20 вересня 1932 р. – сам автор вказує 8 днів але завершено записи 23 вересня.

Щоденник починається послідовним описом понумерованих селищ, що було оглянуто в процесі розвідки.

Перші три дні – 12-14 вересня – скоріш за все робили одноденні радіальні виходи та на ночівлю повертались до бази експедиції в Ольвії, оскільки відстані максимальної віддаленості становили не більше 10 км – так селище IX – на північ від Кателино, враховуючи навіть складність ламаної лінії верхів'я круч над берегами Бузького лиману [5, с. 1-4 звор.].

Ставити дату почав лише з селища X – з 13 вересня 1932 р., але за подальшими записами знаходимо що самі роботи все ж таки було почато днем раніш. В перший день обстеження розпочато в напрямку на північ від „Волошської коси”. Однак, наступного дня спрямували свої зусилля на південь та весь день присвятили вивченню схилів Широкої балки, де на південному її боці виявили селище X, яке датували за керамічними уламками V-III ст. до н.е.

Подальші роботи також було продовжено на південь та південний захід від Широкої балки. Для району Закисової балки (пункт XIV) описує не лише саме селище але й кургани навколо нього, які визначає як некрополь цього поселення [5, с. 6 звор. - 7].

Подальші розвідки проходили у більш віддалених районах (в двох напрямках – умовно на південь і на північ) і вимагали виїзду з основної бази на кілька днів. В щоденнику жодного разу не сказано як були організовані ці виїзди. Чи використали якийсь транспорт? Де і як ночували? Можна лише за хронологією описів у щоденнику та окремими датами реконструювати послідовність дій цього розвідного загону.

Перший етап починався з пункту XIV (південний схил Закисової балки), від якого просувались далі на південь в напрямку Дніпровсь-

кого лиману. Протягом одного дня – 16 вересня – оглянули чотири пункти (XIV-XVII), найбільшим з яких було городище Сари-Камиші та дістались поселення Аджигольська коса [5, с. 7 звор. – 10 звор.].

Окремо про городище Сари-Камиші відмічав поганий стан збереженості його поверхні, що «уявляє суцільно перекопану площу» але розкопок невідомого походження. «... тут або перевадилися розкопувальні роботи (шахматний розподіл розкопаних ям) або вибирання каміння з колишніх фундаментів будівель на городищі» [5, с. 8].

Очевидно, в районі саме устя Аджигольської балки розвідникам довелося заночувати, оскільки наступний день – 17 вересня, скільки можна судити за описами щоденника, був присвячений дослідженням на городищі Петухово – найвіддаленішому пункті в цьому напрямку досліджень [5, с. 11-12].

В цей же день або вранці наступного (неділю, 18 вересня) дослідники, очевидно, повертаються до Ольвії і відпочивають, після чого спрямовують свої досліди у північному напрямку, де залишилися необстеженими місця від пункту IX на північ від Кателино, що було оглянуто раніш (за тиждень до того – 12 вересня). 19 вересня в понеділок загін переправляється в околиці села Козирка і робить односторонній вихід в північному напрямку, виявляючи пам'ятки біля балки Крутої та Старобогданівське городище – найбільше і найвиразніше, за ствердженням автора, серед усіх досліджуваних ним пам'яток. Наступного завершального дня було оглянуто Південнокозирське та Чуприківське поселення південніше с. Козирки [5, с. 12 звор. – 17 звор.].

Далі автор робить короткий опис знайдених матеріалів всіх 23 пунктів. В кінці опису кожної пам'ятки поставлена дата – коли вона знайдена [5, с. 18 – 25 звор.].

Значний інтерес для історії дослідження являють розгорнуті висновки в кінці щоденника, де Федір Андрійович на кількох сторінках обґрунтовує необхідність подальшого дослідження Ольвійської хори, ставить основні цілі та завдання цього дослідження. „Без вивчення оточення Ольвії зрозуміти діалектику історичного процесу в її розвитку та її місце в системі місцевого родоплемінного суспільства на Північному Причорномор'ї неможливо” [5, с. 26]. Тут він особливо наполягає, що проведені розвідки описуваного року є першою офіційною спробою Ольвійської експедиції в даному напрямку.

Саме в останній частині свого щоденнику Ф.А. Козубовський торкається важливих організаційних моментів своїх досліджень.

Автор розповідає, що з початку було заплановано пройти розвідками по узбережжю від Миколаєва до Очакова. На проведення цього було заплановано 10 осіб, які мали робити обстеження зазначеної території протягом 30-35 днів.

Однак, одночасно з цим: „З незалежних причин розвідка майже була зірвана (“діяльність” адміністрації Одеського музею).

Термін довелося фактично звести до 8 днів. З числа намічених співробітників розвідки до Ольбії прибув лише нач. розвідки з запізненням на 10 днів. З решти співробітників прибули т. Лагодовська з запізненням на 15 дн. і з перебуванням в розвідці 8 днів” [5, с. 26 звор. – 27].

Судячи з сказаного ми бачимо очевидний конфлікт між Ф.А. Козубовським та кривництвом експедиції, й, скоріш за все, особисто з М.Ф. Болтенко, який одночасно був і директором Одеського історико-археологічного музею, керівником та вчителем Ф.А. Козубовського по аспірантурі.

Підсумовуючи результати розвіdkових досліджень Федір Андрійович дає загальну оцінку результатам своїх робіт. Бачить великі перспективи у подальшому розвитку цього напрямку. «Розпочата рекогносцирувальна робота є тільки початок тої найнеобхіднішої частини праці Ольбійських дослідів, без яких дослідження Ольбії будуть неповні, однобічні, як то було досі, з чим погодилася наукова рада експедиції на своєму першому і передостанньому засіданні 1932 р.» [5, с. 28 звор.].

Автор щоденника давав свої рекомендації на майбутні дослідження – в тому числі розширити територію пошуків до м. Миколаєва на північ та мису Станіслав на схід, по Березанський лиман на заході – загалом значно більш масштабні розвідки з охопленням близько 120 км території узбережжя лиманів. Також Ф.А. Козубовський рекомендував виділити спеціальний розвіdkовий загін (у складі експедиції), головною метою якого будуть дослідження ольвійської периферії а сам собі, як начальнику загону, доручав видати результати проведених розвідок, щоправда на той момент він очевидно не знав в якому виданні.

Загалом проведеними розвіdkовими роботами охоплено від Ольвії – 20 км на північ до Старобогданівки та 18 км на південний захід до Пе-

тухівського городища уздовж берегів Бузького та Дніпро-Бузького лиманів, що сумарно становило відповідно 38 км. (Рис. 1)

Підкреслимо, що Федір Андрійович в своєму щоденнику фактично повністю уникає питання історії дослідження та відкриття пам'яток ольвійської периферії попередниками, про які він не міг не знати. Не згадує вже відомі на той час публікації розвідок. Лише поверхово в кількох місцях рукопису згадуються фрагментарні розкопки поселень по берегах Бузького лиману В.І. Гошкевичем та І.В. Фабріціус і П.М. Шульцем з О.І. Карасьовим базуючись на свідченнях „місцевого краєзнавця Лагути”. Часто потрапляючи на такі місця «розкопок» автору щоденника було незрозуміло – чи то були залишки археологічних розкопок, чи то просто місця по видобутку будівельного каміння місцевим населенням. Одночасно з цим справедливо зауважити, що автор описуваного щоденника жодного разу не назвав себе першовідкривачем цих пам'яток, лише технічно фіксуючи місце розташування пам'ятки та знайдений на ній матеріал.

Сам автор, згідно тексту, виглядає цілком грамотним і досвідченим дослідником, добре знайомим системою наукової просторової прив'язки археологічних пам'яток. Володіє понятійним апаратом, визначає античну кераміку, відрізняє її від інших культурно-хронологічних періодів. Головним чином серед знахідок що виявляють античні селища виділяє чорнолакову та червонолакову кераміку, уламки амфор розділяє по основним хронологічним періодам. Виділяє «місцеву ліпну кераміку». Виділяє привізну малоазійську кераміку, а також визначає залишки піфосів, черепиці, розрізняє амфорні клейма. Володіє термінологією опису ґрунту. Автор щоденнику сам відмічає, що у визначенні датування матеріалу йому допомагали «Кніпович, Болтенко, Леві та Міщанінов». В деяких місцях навіть визначає приналежність кісток тварин (вівця, віл, риб'ячі і т.п.).

Таким чином, маємо констатувати, що перші офіційні розвідкові роботи навколо Ольвії було проведено в 1932 р. під керівництвом Ф.А. Козубовського. В результаті було охоплено близько 38 км узбережжя Бузького та Буго-Дніпровського лиманів і виявлено 23 пам'ятки античного часу. Однак, результатам цих робіт не судилося бути вчасно опублікованими та дістати належну оцінку у вітчизняній історіографії. Вони, як і ім'я автора цих робіт, були надовго викреслені з наукової літератури у зв'язку з репресивним процесом над Ф.А. Козубовським в 1936 р.

1. *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. – Издание Херсонского Городского Управления. / В.И. Гошкевич – Херсон. – 1912. – 85 с.
2. *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1912 г. – Издание Херсонского Городского Управления. / В.И. Гошкевич – Херсон. – 1914. – 71 с.
3. *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1913 г. – Издание Херсонского Городского Управления. / В.И. Гошкевич – Херсон. – 1915. – 44 с.
4. *Каряка О.В.* До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. / Каряка О.В. // Археологія і давня історія України. OLBIO. In Memoriam V.V. Kharivina. – Вип. 1(14). – К., 2015. – С. 190-199.
5. *Козубовский Ф.А.* Разведки окрестности Ольвии. 1932 год. / Козубовский Ф.А. – НА ІА НАНУ, Ф. ПМК/Ольвія, Спр. 51а
6. *Кононополо (Фабрициус) И.* Пробные раскопки, произведенные Херсонским Историко-Археологическим Музеем 26, 27 и 28 сентября 1924 г. на городище вблизи Верхне-Аджигольского маяка /Кононополо (Фабрициус) И. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 74-77.
7. *Костенко А., Шевченко А.* Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности. /Костенко А., Шевченко А. – Херсон. – 2017. – 116 с.
8. *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. / Крыжицкий С.Д. – Киев: „Наукова думка”. – 1985. – 192 с.
9. *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. / Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. – К., «Наукова думка», 1989. – 240 с.
10. *Нікітін В.І.* Ф.Т. Камінський – дослідник пам’яток античності Нижнього Побужжя /Нікітін В.І. // Археологія, 2008, № 4. – С. 118-121.
11. *Славин Л.М.* Основные этапы изучения Ольвии / Славин Л.М. // ЗОАО. Том I (34). – 1960. – С. 47-59.
12. *Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. / Фабрициус И.В. – Издательство Академии наук Украинской ССР. – Киев, 1951. – 156 с.
13. *Яненко А.С.* Комбінат Чорноморських археологічних експедицій Народного Комісаріату освіти УСРР (30-ті рр. XX ст.) / Яненко А.С. // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2012 р.). – Миколаїв, 2012. – С. 96-98.

Karjaka O.V. Officially "forgotten" page of Olbian Chora investigations. This article is devoted to the interpretation of the main results of archaeological surveys on the territory of Olbian Chora in 1932. These surveys were realized under the direction of F.A. Kozubovskiy and were the first official attempt of Olbian expedition to fix the numerous monuments of agricultural environment. The results of these surveys were not published in time and the name of repressed researcher F.A. Kozubovskiy has disappeared from the historiography.

Key words: history of investigations, Olbia Pontica, archaeology surveys, Chora, forgotten researchers.

Каряка А.В. Официально «забытая» страница в исследованиях ольвийской хоры. Статья посвящена описанию основных результатов археологических разведок на территории ольвийской хоры 1932 г. Эти разведывательные работы проводились под руководством Ф.А. Козубовского и были первой официальной попыткой Ольвийской экспедиции зафиксировать многочисленные памятники сельскохозяйственной округи. Результаты этих работ не были вовремя опубликованы а имя Ф.А. Козубовского, как репрессированного исследователя, на много лет исчезло из отечественной историографии.

Ключевые слова: история исследований, Ольвия Понтийская, археологические разведки, хора, забытые исследователи.

